

պէս տեխնիկականագէտ, որ եւ յայտնեցի որպէս սպանել գործընկերի պատրաստող, եւ գործ կածէի, անկասկած, ժողովրդի դըրութեան բարեօրոշման, հող մշակելու հնարների լաւացնելու, գիւղատնտեսական մեքենաների կատարելագործելու վրա:» Կիրառելի աւելացրեց որ տեսնելով թէ սօցիալիստական պատերազմը տեքնիկական գէտ, անփախ չելի է, նա սկսեց աւելի էլ ուսումնասիրել տեխնիկական գիտութիւնը, սովորեց այլ և այլ լեզուներ՝ ֆրանսերէն, անգլիերէն, իտալերէն և այլն, կարգաց անթիւ գրքեր, գիտամիտի վրա անընդհատ փորձեր արեւ: Իր գիւտերի մէջ նա յիշեց և մի նոր ձեւ օգտագործելի գիւտը, որի կազմութեան բացարձակութիւնը և պատկերը նա յանձնեց իր պաշտպանին ներկայացնել դատարանին: Բոլոր չարագործութիւնների համար, որոնք կատարվում էին վերջին ժամանակները հանգուցեալ Թագաւորի կեանքի դէմ, Կիրառելի որպէս քրմիկոս և տեխնիկ, պատրաստում էր գիւտեր, որոնք և զանազան ծայր-թող անօթներ: Բայց անմիջապէս նա չէր մասնակցում ոչ մի եղեռնագործութեան մէջ, թէև շատ լաւ գիտէր թէ ինչ բանին էին գործընկերներն պատրաստված սպանելի նիւթերը: Կիրառելի վկայեց որ Միխայիլով չէր մասնակցում այն ժողովրդին, որոնք լինում էին Գերմանի բնակարանում: Պէրօֆօսկայա յայտնեց որ պատկական կուսակցութեանը և աղէտն է կատարող մասնագործողի: Կուսակցութիւնը բնական կերպով չէ կամեւում ժողովրդի մէջ տարածել իր մտքերը, հաւատացած լինելով որ վաղ թէ ու ժողովուրդը կընդունի կուսակցութեան մտքերը և կիրառործի նըրանց իր կեանքի մէջ: Պերօֆսկայա խոստովանեց որ մասնակցում էր թէ նոյնմերի 19-ի 1879 թւի Մոսկովայի մօտ Երկաթուղու ճայթման գործի մէջ, թէ մարտի 1-ի եղեռնագործութեան մէջ: Գերման, ինչպէս վկայեց Պերօֆսկայա, անմիջապէս չէր մասնակցում տէրրորիստական գործունեւ:

սպիւնի վիճակի ենթարկվեցան Նոր Զուղայի հայերը: Նրանց թիւը այն ժամանակ հասնում էր 30 հազար հոգու, բնակվում էին մի առանձին արտաքսմանում, որ համարեա մի ջուկ քաղաք էր Սպանիայի մօտ: Բոլոր աղանդները մօտեցան, հայոց հատարակութիւնը իր դարձողային է քալանթարին *) ուղարկեց Շահի մօտ, ինչպէս, որ դորքեր տան իրանց քաղաքի պաշտպանութեան համար: Մեր գործերը ուղարկեցինք պատերազմելու, պատասխանեցին նրանց, դուք ուղարկեցէք Շահի արքունիքի պաշտպանութեան համար 3,000 լաւ զինուորական տղամարդիք: Քալանթարը և դարձողան կատարեցին այդ հրամանը, բայց շահի զորանիւնը բոլոր հայ զինուորների զենքերը առնելով, անցին նրանց, զենքեր, այլ ևս մեղ պէտք չէ: Այս քաղաքից թիւը սաստիկ վայրագրեց հայերին, մանաւանդ երբ պարսիկները սկսեցին զինաթափ անել Նոր Զուղայի մնացած հայերին ևս: «Կուք մեղ զինուորների չը տուեցիք, աղաղակում էին հայերը, այժմ չէք էլ թողնում, որ մեր զենքերով պաշտպանենք մեր քաղաքը»: Բայց անիրաւ պարսիկները նրանց բողբոջ չը թողնին, որովհետև հրամանը Շահին էր: Այդ բաւական չէր, որ անգլի, անպաշտպան հայերին թողնեցին զազանաբարոյ ազգանքների կամքին, բացի դրանից, նշանաւոր քէդիստները *) ընտանիքները որպէս պատանդ տարան Սպանիա և փակեցին քաղաքի պարիսպների մէջ: Այդ բոլոր դաւաճանութիւնները կատարվեցան այն նպատակով, որ բնակիչ Շահի խորհրդակցանքը իրաւ տէր տեսնէ նրան, թէ հայերին

*) Կարուղայի նշ. դատականութեան գլխաւոր. քալանթարի նշ. քաղաքապետ: Սկսեալ Շահ-Սպանիայի միջոցով, Նոր Զուղայի հայերը զանազան ուրիշ արտօնութիւնների հետ ունեցին և իրանց քաղաքային ինքնավարութիւնը:

*) Բեղիսուղայի նշ. ժողովրդի գլխաւոր:

թեան մէջ, նա բնակարանի տան տիկին էր, և տարածող էր կուսակցութեան պըրօգրամային: Նա խորհրդակցութիւնների մէջ չէր մասնակցում և տեղեակ չէր թէ ինչ ընթացք էր ստանում յղափոխութեան գործը: Միխայիլով նոյնպէս չէր մասնակցում խորհրդներին և չէր պատրաստվում ուսումը պցող լինել: Մարտի 1-ին նա ներկայ չէր այն ժողովին, ուր վերջնականապէս վճռվեցաւ Թագաւորի սպանութիւնը: Դեռ իր օր յայտնեց որ պատկանում է «Նարոնայա Վոլիա» կուսակցութեանը և աղէտն է կատարող մասնագործողի: «Որովհետև իմ ընկերներս, Կիրառելի և Պերօֆսկայա բաւական բացատրեցին ընկերութեան նպատակը և միջոցները, եւ ուշադրութիւն կը դարձնեմ կուսակցութեան կազմակերպութեան վրա: Եւ երկար ժամանակ ժողովրդի մէջ էի, աշխատում էի խաղաղ կերպով, բայց ստիպվեցայ թողնել այդ գործունեութիւնը այն պատճառով, որի վրա մատնացող արաւ Կիրառելի: Թողնելով գիւղը, եւ հասկանում էի որ ազգը սիրող սօցիալիստների գլխաւոր թշնամին իշխանութիւնն է:»

Այդտեղ նախագահը նկատեց ձեռնաբռնող որ նա թէև կարող է յայտնել իր համոզմունքները, որոնք հակառակ են օրէնքներին, բայց պէտք է յայտնի նրանց այն պիտի ձեռն, որ կարելի լինէր նրան լսել:

Այդտեղ ձեռնաբռնող պատմեց մանրամասնաբար դադանի ընկերութեան ամբողջ կազմակերպութիւնը, ինչպէս երկրորդական շրջանները խնարհվում էին գլխաւոր շրջանների առջև, իսկ սրանք ենթարկվում էին կենտրոնին, կատարող մասնագործողին: Պատմեց թէ ինքն ինչ գեր էր խաղում Ալեքսանդրովսկի մօտ եղած ճայթիւնի գործի մէջ, ինչ գեր էր խաղում Սպանիայի փողոցի ական փոքրու ժամանակ: Նա ասեց որ իրականում շատ բանի մէջ տեղեակ չէր, նոյնպէս Միխայիլովն բոլորը չէր յայտնվում միւս ընկերներ իր զորքից:

զինաթափ անելով և ազգանքների ձեռք մատնելով, մերկ կարող էր աղաւթի Սպանիա, որովհետև աղանքները յափշտակասիրութեան նըրապատակով եկած են մեղ վրա, հայերի անբաւ հարստութիւնը կը կողոպտեն, և դրանով լիացած, բաւականացած, յետ կը դառնան ու մեղ հանդիսու կը թողնեն:» Բայց նրանք սխալվեցան իրանց յիմար հաշիւների մէջ:

Նոր Զուղայի Սպանիայի արտաքսմանը լինելով, պէտք էր առաջ նրան տիրել և յետոյ անցնել բուն քաղաքին: Զուղայի հայերը, հաւաքելով իրանց մնացած ուժերը, սկզբում քաղաքի մէջ պաշտպանվեցան: Բայց որովհետև չունեին ոչ թնդանօթներ և ոչ բաւականաչափ ուղղամարթիւք, այդ պատճառով ստիպվեցան վերջը անձնատուր լինել: Զորս օր անցել էր, որ աւղանքները տիրել էին Զուղային, բայց դեռ հայերի ոչ քաղաքները, ոչ դարձողան և ոչ էլ քէդիստները չէին գնացել յաղթող Մահմուդին երկրագլխու և իրանց հպատակութիւնը նրան յայտնելու: Այդ սաստիկ գրողեց աւղան բունապետի բարկութիւնը և հրամայեց բոլոր հայերին հրատարակել: Բայց հայոց գլխաւորները իրանց արդարացին նրանով, որ Մահմուդի ունեւրը ընկնելով, յայտնեցին. «մեր ընտանիքները պահված են Սպանիայի մէջ իբրեւ պատանդ, եթէ մենք ձեռք մօտ գալու լինեցէք, Շահը կը հրամայէր մեր կնիկներին, մեր դաւակներին կը կոտորէին»: Այդ իրաւացի պատճառները թէև ամօքեցին Մահմուդի բարկութիւնը, բայց դարձեալ հրամայեց նա հայերից առնել 70,000 թուման տուգանք: Ահա ինչպէս է նկարագրում մի ժամանակակից ակնաստես իր յիշատակարանի մէջ յիշելով առաջին դուռնարի հաւաքման եղանակը: «Այն բողբոջում նշանակեցին հարկահաններ և ուղարկեցին 70,000 թումանը հաւաքելու: Հայրկանները Զուղայի քալանթարի և քէդիստներին հետ սկսեցին մօտ գալ անցնել և հա-

նչպէս երեւում է այդ երկուսը երկրորդական գործողներն են եղել: Մարտի 1-ի եղեռնագործութիւնը պատրաստել էր Ժեյլաբով, բայց որովհետև նրան կալանաւորեցին, կասկածելով նրան որպէս քաղաքական յանցաւորին, դեռ եղեռնագործութեան մի քանի օր առաջ, այդ պատճառով մարտի 1-ի եղեռնագործութեան առաջնորդութիւնը յանձն արաւ Սօֆիա Պերօֆսկայա, որ և տարաւ գործը մինչև վերջը: Ժեյլաբով ամբողջ բացարձակութիւնը երեւում է որ նա եղել է յղափոխական կուսակցութեան մէջ ամենազիլաւոր առաջնորդներից միւրը:

ՆԱԽԱԿ ԱՍԽԱՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՆՔ

Ապրիլի 1-ին

Մարտ ամսում պաշտօնական գործով պատահեցաւ ինձ լինել Ախալքալաքի գաւառի Ելիսիւլայ գիւղը: Այնտեղ աշունքից այդ գիւղից Ախալքալաք հասնում էին ամենատարու և սրտաճմլիկ լուրեր, նորանում սարսափելի կերպով տարածված տիֆ հիւանդութեան կոտորածների մասին: Լուրերին նայելով, գրեթէ ամբողջ գիւղում ոչ մի տուն ազատ չէր մնացած այդ տարափոխիկ ախտից: Իմ գնացած ժամանակ արդէն վեց ամիս անց էր կացած հիւանդութեան սկսվելուց, բայց դեռ չարանակվում էր նա իր կործանիչ գործը, աւելի ևս զորանալով, տաք եղանակների ազդեցութեամբ օդի մէջ տարածված վարակիչ միազմանքից, որոնց առատ աղբւր է այդ չարաբատիկ գիւղում տիրող անտանիկ կեղտոտութիւնը:

Եթէ աշխարհիս մէջ կայ մի ամենաանտէր և ողորմելի անկիւն, դա գլխովին այդ գիւղն է: Մահմուդի հիւանդութիւնը վեց ամիս շարունակ արձակ համալսակ կոտորում և տանջում է ինքն գեղջուկներին, բայց ուժ հոգն էր. հիւանդութիւնը կենտրոնացնում այդտեղ իր վարակիչ շաւաւիներով ընդգրկում է և չլքակայ գիւղերը, բայց ուժ է ուշադրութիւնը դարձնում: Աստուծո՛ւ տուածից այդ գիւղի երկու քահանաներից միւրը իւր, իսկ միւրը համը հոգում և մարմնով, իրանց գերեզմանական յորդորներով և նախապաշարված գլուխներով տիֆի աջ և ձախ բաղնիքներն էին և աւելի վնասակար, քան սպաւանիչ և վարակիչ միազմանքը:» Աստիկանա-

ւաքել բոլորը, որքան կնիկները ունեին թանկագին քարեր, մարգարիտ, ոսկի, արծաթ և մետաքսեղէն կերպաններ: Այդ բոլորը դիպեցին մի տեղում: Մետաքսեղէն կերպանները, արծաթը ընդունեցին քաղաքի գնով: Մէկ միայն ոսկուն նշանակեցին 1000 դրան *) զին: Թանկագին քարերը, մարգարիտը և ոսկին կըւում էին այնպիսի կշիւքով, որը միայն գալի կըւելու համար էին գործածում: Կրանց հետ աւղանները տարան 62 աղջկաներ: Բայց դրանցից չուղակեցին երեքը առնվեցաւ 5000 կոտր ավաւ, դրժնի, մահուլ, չայեր, և դանազան զղեստներ, որ բաժնեցին գործերին: Այլև առեցին նրանցից բազմաթիւ վերամաներ, բարձր, անկողններ, այդ բոլորը պատրաստված էր մետաքսից, դրժնից և ավելի: Այլ ևս չեմ խօսում երեւոյցների թանկագին անօթների և սուր սպանների յափշտակութեան մասին, որ կողոպտեցին աւղանները այն ժամանակ, երբ նրանք ինքնակամ թափվեցան հայոց անտեր մէջ, սկսեցին թալանել և մինչև անգամ քանդել շինուածքները:»

Չը նայելով, որ պարսիկները այդպէս դաւաճանութեամբ Զուղան մատնեցին աւղանների ձեռքը, որպէս զի Սպանիա աղաւթն, բայց պարսից մայրաքաղաքը աւելի փառաբար վիճակի ենթարկվեցաւ: Ոչինչ չէր կարող լիացնել անյաղ աւղանների յափշտակասիրութիւնը: Շահի գահը, նրա արքունիքը այնպէս կողոպտվեցաւ, որպէս չուղակեցին հայ տուներ: Նրա որդիները կոտորեցին, ամբողջ հարեւր բաժնեցին իրանց մէջ, տալով շահին երեք կին միայն: Նրա որդիներից կենդանի մնաց միայն Թահմազ-Միրզան, որ Սպանիայի պաշարման ժամանակ գաղտնի փախաւ դէպի Մահմուդարան: Մի քանի ամբողջ շաբաթներ Պարսկաստանի լայնատարած մայրաքաղաքում կոտորվում էր աւարտութիւն և կոտորած: Այդ միջոցին երկուստաբար Միր-Մահ-

*) 1000 դրանը հաւասար է 30 կոպէկի:

կան գիւղացի ներկայացուցիչներից պահանջեցը մարակել, ջարդել խղճալի գիւղացուն, հարստահարել և կեղեքել նրան, իսկ գէթ մի պաշտօնական տեղեկութիւն հասցնել իր ժամանակին, ուր հարկն է, այդ ինչ ոստիկանի գործ է...: Իսկ գաւառական բժիշկը սուանց պաշտօնական տեղեկութիւն ստանալու, ինչ պարտաւորութիւն ունի գնալ մի գիւղ և համաճարակ հիւանդութեան դէմ միջոցներ գործադրել...: Վերջապէս, ինքն մարդիկ, որոնց վիճակված էր ճանձնելի պէս ջարդվել սուանց օգնութեան, առանց կարեկցութեան...:

Երբ մուտ գործեցի այդ գիւղը առաջին իսկ հայեացքով համոզվեցայ, որ ոչ միայն տիֆը, ժանտախտն անգամ կարող էր գոյնաւ աչգալի օր բարեկամող հանգամանքների մէջ ամբողջ գիւղը աւաղան է ամենատեսակ սպալանութիւնների: Չրալի աղբը գիւղի զաւիթայր գոլհներով գետերին հասնում էր դէպի այն փոքրիկ առուակը, որից մարդ և անասուն ջուր են տանում: Հոտաւորութեան զգալարանք ունենալը այդ գիւղում կատարեալ տարաբաղդութիւն է. տիֆով հիւանդներ կարմրատակած և քրտնած չըճաղալու են փողոցներում, մուտ են գործում եկեղեցին, որ երկու քառակուսի սափն տարածութեամբ մի վրասակ մատուռ է, մի այնպիսի փոքրիկ դահլիճ, որից առանց ուղիղ անկիւն կազմելու մարդուն անհնար է ներս տարել և երկու այնպիսի զմռած թղափա պատուհաններով, որոնցից պայծառ արևի ժամանակ մի երկու ճառագայթ հազիւ կարող են ներս թափանցել, ցոյց տալու համար թէ հողածնծ յատակից որպիսի թող է կանգնած եկեղեցու մէջ: Այս մատուռի մէջ գնում են նոյնպէս և տիֆից մեռածների դիակները:

Հարցրեցի գիւղականներից, թէ քանիսը մինչև այժմ մեռած են այդ հիւանդութիւնից. պատասխանեցին, որ մեռած են տասն և հինգ մանկաւոր կանայք և երիտասարդներ, թող զօրաւաւոր, զմեքոնիս և զմանկալու...: Վերջապէս, հետեւալ օրը հիւանդութեան տարածվելից վեց ամիս անցած, Ախալքալաքի պ. գաւառական բժիշկը բարեհաճել էր չնոր՝ բերել այդ չարաբատիկ գիւղը. մի ժամ հազիւ տեց նորա այցելութիւնը. կարծեմ, մի երկու հիւանդի այցելելուց յետոյ մեկնեցաւ...: Յետոյ միայն տեղեկացայ որ գիւղացիները ծածկած են բժիշկից հիւանդների և մեռածների քանակութիւնը, քառասուն և հինգ հիւանդ գն էր ից, ցոյց են տուած միայն հինգը. խղճալիները այնպէս են հաւատացած, թէ բժիշկը հոգեւոր է, իսկ նորա

մուղ-խանը դեռ չէր մտել քաղաքը: Նա գտնվում էր Ֆարահաբադի *) փառաւոր ապարանքի մէջ և սպասում էր, մինչև իր զօրքերը վերջացնեն իրանց բոլոր բարբարոսութիւնները:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, Միր-Մահմուդխանը պահանջեց, որ Շահը անձամբ գայ իր մօտ և տան քաղաքը յանձնել իրան: Շիրանի Շահ-Յուսէյնը իր պալատականներով դնաց յաղթողի մօտ: Նա մտաւ Ֆարահաբադի այգին, այն այգին, որ թէ իր և թէ իր նախորդների մշտական գուարճութեան դրախտն էր, ուր վատնվում էին Պարսկաստանի ահագին զանգերը, ուր յաւերժական հիւրերին նման փափայլում էին այդ երկրի ամենազիւղեցիկ կնիկները: Նա մտաւ, այդ այգին յաղթված, խոնարհված, անարգված: Մի քանի ժամ արեւակի տակ սպասել սպառնց յետոյ, ընդունեցին նրան Մահմուդի մօտ: Նա արտասուքը աչքերում մօտեցաւ հոգարտ աւղանին, և արքայական ջիւղան *) իր գլխից առնելով, և իր հեռքով նրա ճակատին կապելով, ասաց. «Որդի, իմ մեղքերի համար Աստուած այլ ևս ինձ արքանի չէ համարում կառավարելու իմ թագաւորութիւնը: Իմ թագը եւս տուեց քեզ: Ահա եւ դուռն եմ քո գլխին: Կա թող օրհնեալ լինի քո թագաւորութիւնը:»

Նոյն օրը Միր-Մահմուդ-խանը, որպէս պարսից թագաւոր, մտաւ Սպանիա քաղաքը, և յաղթական փառքով գնաց Մեքէլիներէ արքունիքը: Այդ օրից այդ տան թագաւորութիւնը համարեա թէ վերջացաւ:

(Կը շարունակվի)

*) Ֆարահաբադ գիւղիցիկ այգի է Սպանիայի մօտ, որի մէջ կառուցված է Մեքէլի թագաւորների ամարային ապարանքը:

*) Ջիւղան կոչվում է պարսից թագաւորների պալատ, որ ամբողջապէս շինված է լինում թանկագին քարերից:

դեղը թոյն... և այդպէս են հաւատացրել պատուարժան քահանայները... Բժիշկն էլ թէն գուցէ ծանօթ էր կամ ծանօթացաւ գիւղացիների խօսքերի անհաւատարմութեան հետ, բայց ինչ կարիք այնքան իւրաքանչիւր խրճիթի և անձամբ ստուգել չարիքի տարածութեան չափը...

Այս է գիւղական ժողովրդի վիճակը, ոչ միայն Եւրոպայի գիւղերում, այլ և մեր բոլոր գաւառում, որ 50,000-ից աւելի բնակիչ ունի. միայն մի գաւառական բժիշկ ունենք այդ բոլոր բազմութեան համար, նա էլ տարվայ կէտք բացակայ է լինում, իսկ այստեղ գտնված ժամանակն էլ մի քանի քննարկներով համար միայն ազատ ժամանակ ունի...

Չէ կարելի չը ցուել այսպիսի անտէր և թըշուառ ժողովրդի վրա:

Այսպիսի քննարկներ այս տարվայ մարտ ամսի նման, իրանց գաղթած օրից ցայտօր, երբեք չեն տեսած. փոխանակ սովորական բուքերի և ցըրտերի ամենապարզագոյն օրեր էին անում: Անցեալ տարի ցանքսը հայելու մայիս ամսին վերջացաւ, իսկ այժմ մարտի վերջերին զրեթէ աւարտած է: Անշնանցանք մի թզաչափ բարձրացած է:

Տեւոյս թարգմանները պատրաստվում են առաջիկայ գաղական տոներին մի քանի ներկայացումներ տալ բարեգործական նպատակով:

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մայրաքաղաքի լրագիրները բոլոր են հաղորդում որ կրում Լորիս-Մելիքով հրաժարական է տալիս ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնից և որ նրա տեղը նշանակվելու է կրում Շուշուով:

Մի օրիորդ խնդրում է մեզ յայտնել, որ նա թարգմանել է ռուսերեն լեզուով Մերենցի «Թորոս Լուսին» մէկը:

ԲՈՒԹԱՅԻՍԻՅ մեզ հաղորդում են, որ Բուլղարիայի նահանգի մի քանի գիւղերում յայտնվել է մի տեսակ հիւսկուլոթիւն. մարդու կողքի վրա ուռուց է յայտնվում և հիւսկուլ մի քանի օրվայ մէջ մեռնում է:

«Кавказ» լրագրի մէջ տպւած է կովկասեան բժշկական վարչութեան կողմից պաշտօնական հերքումն «Մշակի» մէջ հաղորդված այն լուրի, որ Ղարսի նահանգում մի վարակիչ հիւսկուլոթիւն է յայտնվել: Պաշտօնական հերքումն մէջ տպւած է որ «Մշակից» արատապէս լուրը կարգաւոր ցետոյ, բժշկական վարչութիւնը հեռագրել է Ղարսի նահանգապետին և պատասխան է տուցել նահանգապետից որ Ղարսի նահանգում այդ տեսակ հիւսկուլոթիւն չը կայ:

Կիրակի օրվայ «Кавказ» լրագրի համարները փոխանակ 5 կողմի 10 կողմով էին ծախվում, որովհետեւ համարի հետ աւելցած կար թագաւորապանների վրա դատաւանի մասին բայց մի և նոյն ժամանակ նոյն համարը «Кавказ» լրագրի թիֆլիսի բաժանորդներից շատ քանով բարձրովն չը տալայն: Մենք խորհարարութեանը չենք կարող չը մեղադրել անհոգութեան մէջ, որ նա այնպիսի ցրվողներ է պատճառ, որոնք երեք աւելի լաւ են համարում իրանց օգտին ծախել հետաքրքիր համարները, քան թէ հասցնել նոյն համարները բաժանորդներին: Նախ մենք կարծեցինք որ պատահմամբ մեզ չը բերեցին համարը, բայց հարցնելով մի քանի մասնաւոր ծանօթ անձանց, մի երկու ընթերցարաններին, հիւրանոցներին և այլն, իմացանք որ նրանք էլ չը տալայն այդ համարը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԻ ԳԻՐԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Голосъ» լրագրում կարդում ենք հետեւեալը:

Սիւֆորեան համալսարանի անդամ շէնքի Ֆանշիֆ Տօզեր (Tozer) ճանապարհ ընկաւ դէպի Ասիական թիւրքիս ծանօթանալու նպատակով այդ երկրի հետ, և նոյն պէս իմանալով թէ վերջին պատերազմը արդեօք բարի հեւեանքներ ունեցան ազգաբնակչութեան դրութեան բարեբանի վրա: Այդ ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը այս օրերս լոյս տեսաւ Լոնդոնում հետեւեալ վերնագրով «Թիւրքաց շայաստան և Փոքր-Ասիայի արեւելեան մասը» (Turkisch Armenia and Eastern Asia Minor): Տօզերի գիրքը համարեա 500 էրեւից բաղկացած մէկ ընդարձակ հատոր է: Ասիական թիւրքիսի քարտեզով և հինգ նկարներով, որոնք նկարագրում են հեղինակի անցած և տեսած տեղերը:

Տօզեր ճանապարհորդել է երկու ամսից քիչ աւելի: Յուլիսի 14-ին, նա Կ. Պօլսից շրջենաւ ուղևորվեց դէպի Սամսոն, որտեղից անցնելով Ամասիայով, Ալաշայով, Իւզզէտով, Կապդէլիսով, Ուրդուբով և Եվֆրատով, գնաց դէպի հարաւ, յետոյ ուղևորվեց դէպի հիւսիս Սիվաք, այդտեղից էլ անցաւ դէպի Վանի լիճը, շեղվելով Բայազէզէ դէպի Էրզրում և Բայբուրդի միջով անցնելով հասաւ Տրապիզոն, որտեղից, սեպտեմբերի 27-ին վերադարձաւ Կ. Պօլսի: Տօզերի գրքից երևում է, որ մի այդպիսի ճանապարհորդութիւն տառնձին դժուարութիւններ և փառնքներ չէ ներկայացնում, թէպէտ Ֆրանսիական հիւպատոսը Սամսոնում սարսափելի զոյներով էր նկարագրում ճանապարհորդի դրութիւնը Սիւսական թիւրքիսի մէջ: Տօզեր և իր ուղևորները, շնորհիւ իրանց արտաքին գործերի մինիստրութեան օգնութեան, ձեռք բերեցին սովորական ֆիրմանը, որի պօրութեամբ նրանք իրաւունք ունէին պահանջել զինուորական ընկնացից պահպաններ և կառնող էին յոյս ունենալ տեղական իշխանութիւնների առանձին ուշադրութեան վրա: Բայց հիւպատոսը և ուրիշ պատուար անձինք Սամսոնում հաւատացնում էին նրանց, որ իրանց պահպանութեան համար հարկաւոր իր լինել միանալ մէկ բազմութիւն քարավանի հետ, թէ չէ ճանապարհորդները անպատճառ քրեւորի և չէրքէզիների ձեռքը կրնան: Եւ այդ գրքից Տօզերին տեսն էին, որ Կ. Պօլսի ստիպմամբ իր լինել պատեղ աւելի քիչ ուսելով, քան թէ Եւրոպական թիւրքիսի մէջ, բայց ձեռք աւելի կուտան: Նախագրուած թեան առաջին մասը անհիմն դուրս եկաւ, իսկ երկրորդ մասը կատարելապէս արդարացաւ:

Տօզեր ամբողջ ճանապարհորդութիւնը ձիով կատարեց: Նրա ուղևորները բազմութիւն չէին, բայց, այնու ամենայնիւ, նա ոչ մէկ յարձակումներ չենթարկվեցաւ: Մէկ ամբիկացի արքայացի կերպով ստացնում, ձեռք ձեռք զլխարկների զոյնը կը պաշտպանէր, հասկացնել կամեալով, որ ազգաբնակչութեան անհանգիստ դասը խորշում է եւրոպական շրթեր ունեցող մարդկերանց հետ որ և իցէ զօրժ ունենալուց:

Տօզեր իկուր էր յուսադրվում մի որ և է բարի բան տեսնել Ասիական թիւրքիսի մէջ: Մերոջ երկիրը նոյն տխուր դրութեան մէջն է, ինչ որ էր պատերազմից առաջ, իսկ շատ բան այնտեղ աւելի ևս գտաւ: Գիւ է: ճանապարհները կատարելապէս անկարգ են, նախկին լաւ ճանապարհները չեն պահպանվում և այնպիսի դրութեան մէջ են գտնվում, որ ոչ մի տեսակ կառք չէ կարող նրանց կրայով անցկենալ, և ձիով անգամ շատ ճանապարհորդութիւնը փառնգաւոր է անցնել: Երկիրը շատ պաղատու է և մի ուրիշ կառավարութեան իշխանութեան տակ ազգաբնակչութիւնը ոչ արքայութիւն և ոչ կարիք կը գտար, որովհետեւ առաջին հարկաւորութեան միջոցները թանկ չեն: Տօզեր տեսնեց դժուարութեան ստանում էր բոլորը, ինչ որ իրան հարկաւորում էր փառնի, հաց, ձու և կաթը գիւղերում, իսկ միսը քաղաքներում: Միայն զանազան գէղները, պտուղները և գինին գտնարութեամբ էին ձեռք բերվում: Բայց ճանապարհորդները միշտ իրանց միջոցներով չէին ապրում, նրանց յաճախ յօժարութեամբ հիւրասիրում էին տեղական բնակիչները: Հարուստ հայերը և ամբիկական միսիոնարները ուրախութեամբ հրաւերում էին նրանց, որովհետեւ եւրոպացու այցելութիւնը նրանց համար մէկ հազուագիւտ և բարեկալ զեպք էր որ և իցէ նորութիւն իմանալու: Յիշեք ի դէպս, որ ամբիկական միսիոնարները Տօզերի բնակիչներն էին: Տօզեր Կ. Պօլսի համակողմ մտցրեց փոքր մէկ յայտնի գումար ամբիկական միսիոնար կենտրոնական հիմնարկութեան կամ «Առաւանջողական տան» մէջ և ստացաւ քարտուղարից, միստեր Բալտուխից, այդ գումարի մէկ շրջաբերական, ուղղված գաւառական միսիոնարներին, որոնք ճանապարհորդներին տալիս էին փոքր կուրսի համեմատ:

Ազգաբնակչութեան հասարակական և քաղաքական դրութեան վերաբերութեամբ Տօզեր հաղորդում է, որ 1874 թ. Բեքի Ասիական թիւրքիսի քարտեզով և հինգ նկարներով, որոնք նկարագրում են հեղինակի անցած և տեսած տեղերը:

Բնակչութեանը անթելի թշուառութիւնները հաղորդեց: Այս հետեւեց ռուսաց պատերազմը թիւրքիսի հետ. բոլոր երիտասարդ մարդիկը զինուոր մտան, և նրանցից համարեա տասից միայն մէկը վերադարձաւ: Միայն Ամասիայի Սանջակից պատերազմը գնացին 15,000 մարդիկ և վերադարձան 1,500 միայն: Նա ամեն տեղ այդպէս էր: Այդպիսի պայմաններ ներգործութիւն ունեցան երկրագործութեան վրա, և քիչ ցուր և կարիքներ չը պատճառեցին բազմաթիւ բնակիչներին: Բացի դրանից, շատ նահանգներ, պատերազմի ժամանակ, սարսափելի աւերածութիւն ենթարկեցան թիւրքերի, մանաւանդ չէրքէզիների և քրեւորների կողմից:

Ամեն տեղ Տօզեր և նրա ուղևորները փառն գնացան, որ լուր տեսնէին կառավարութեան վրա: Թիւրքերը, հայերը, ամբիկականները և զերմանացիները—բոլորը, միաձայն, զանապալում էին հարկերի ծանրութեան և փառնների անկանոն հարկահանութեան դէմ: Հաղորդակցութեան նշանաւոր ճանապարհների վրա փոստային հիմնարկութիւններ չը կան և նամակները պատահական անցորդներին են յանձնվում: մի քանի նահանգներում հեռագրական լեռներ են անցկացրած, բայց հեռագրիները ընկած են միում այնպէս երկար ժամանակ և այնպիսի սխալներով են հաղորդվում, որ հեռագրից օգուտ քաղելը բոլորովին անօգուտ է: Արդարաւարտութիւն ամենեւին զոյնութիւն չունի թիւրքիսիում, այն, ինչ որ դատարան է անուանվում, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կաշառքների մի սխալում, որտեղ քրիստոնեաները սարսափելի դաւաճանք պէտք է վճարեն, եթէ ցանկանում են իրանց իրաւունքների տէր դառնալ: Բացի դրանից հայերը դառն կերպով զանապալում էին քրեւորների յարձակումներների դէմ, որոնք կողոպտում, այրում և սպանում են, և թիւրքաց զինուորների դէմ, որոնց ուղարկում են քրեւորների գաղութ համար և որոնք փոխանակ այդ վայրերին զսպելու, դեռ նրանց կանանց էլ բռնաբարում են: Այս ինչ ձեռք, այդ մի և նոյն քրեւորները, կառավարութեան հրամանով, ապաստան են գտնում հայոց գիւղերում, որտեղ թէ իրանք և թէ իրանց անասունները ամեն պիտոյները ստանում են քրիստոնեաներից ձրի: Տօզերին հաւատացնում էին, որ բոլոր ազգաբնակչութիւնը ատում է կառավարութեանը. բոլոր բնակիչները, ի բաց չառնելով և թիւրքերին, պատրաստ են մեծ ուրախութեամբ ողջունել ամեն մի եւրոպական կառավարութեան, որը նրանց պաշտպան էր հանդիսանալու: Անգլիական փոխ-հիւպատոսներին նշանակելով մեծ ուրախութիւն պատճառեց ամենքին, այդ բանը մեծ յոյսեր ծնեցրեց, մինչև չը պարզվեցաւ, որ հիւպատոսները ոչինչ իրաւունքներ չունեն թիւրքիսի ներքին գործերի մէջ խառնվելու: Տօզերին տեսն էին, որ ազգաբնակչութիւնը ուրախութեամբ Անգլիային կը հպատակվէր, իսկ եթէ այդ անկարելի է անել, ուրախութեամբ կընդունէին ռուսներին: Ազգաբնակչութիւնը մեծ համակրութեամբ է իրաւերվում դէպի ռուսները և Տօզեր բացարձակ էր նրանով, որ ռուսները լաւ էին վարվում թիւրքաց զինուորի հետ: Վերադարձած թիւրքերը տեսն էին, չառնելով մեզ լաւ էին կրակարում և լաւ շորեր ու խոշիկներ էին տալիս մեզ, նրանք են հէնց մեզ հարկաւոր, որ կառավարեն մեզ: Այս բոլորը հեղինակի կարծիքով, տպացուցանում է, որ Ասիական թիւրքիսի ազգաբնակչութեան գրութեան բարեբանն անկարելի է յետաձգել:

Տօզերի գիրքը պարունակում է նոյնպէս պատմական և հնագիտական շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ քաղաք-Ասիայի և Հայաստանի մասին, վանքերի, հին յիշատակարանների նկարագրութիւններ և այլն: Տօզերի գիրքը հաղորդում են, որ իրը թէ թիւրքիսի ճամաճայնի մէջ Յունաստանին թէսալիա նահանգը, այն պայմանով, որ այդ նահանգը նա նախ կը յանձնէ եւրոպական մեծ պետութիւններից միին և ապա այդ պետութիւնը իր կողմից կը յանձնէ Յունաստանին: «National Zeitung» լրագրի հաղորդում է որ մայիսի վերջերս սպասում են Բերլինի մէջ ռուսաց կայսրի գալուստ:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Իրադրվելը հաղորդում են, որ իրը թէ թիւրքիսի ճամաճայնի մէջ Յունաստանին թէսալիա նահանգը, այն պայմանով, որ այդ նահանգը նա նախ կը յանձնէ եւրոպական մեծ պետութիւններից միին և ապա այդ պետութիւնը իր կողմից կը յանձնէ Յունաստանին: «National Zeitung» լրագրի հաղորդում է որ մայիսի վերջերս սպասում են Բերլինի մէջ ռուսաց կայսրի գալուստ:

—Ամբիկայի Արաքս-Նահանգներում լինում են սոցիալականների միտնիքները: Նորերում մի մեծ միտնիք կայացաւ Նիւ-Իօրկում: Բոլոր այդ միտնիքների վրա սոցիալականները յայտնում են թէ ազգերը պէտք է ազատվեն իրանց թագաւորներից:

—Բերլինից հեռագրում են «Presse» լրագրին որ Ռուսաստանի և Գերմանիայի մէջ դաշնակցութիւն է կապված և որ երեք կայսրների մէջ նորից դաշնակցութեան կապելը շատ հաւանական է: Այդ մասին յարաբերութիւնները Բերլինի, Ս. Պետերբուրգի և Վիեննայի մէջ անընդհատ են:

—«Wiener Tagblatt» հաղորդում էր նորերում թէ Աւստրո-Ունգարիան համաձայնվեց օգնել Ռուսաստանին քաղաքական յանցարարներին կալանաւորելու գործի մէջ և որ մինչև անգամ այդ պետութիւնը թոյլ տուեց Ռուսաստանին մշտապէս պահել իր քաղաքական պոլիցիայի ազնւանք Աւստրո-Ունգարիայի գլխաւոր քաղաքներում: Այժմ «Pester Lloyd» լրագրից հերքում է այդ լուրը, ասելով որ ոչ Ռուսաստանն է այդ տեսակ առաջարկութիւն արել, ոչ էլ Աւստրիայի կողմից այդ մասին համաձայնութիւն է կեղծ:

—Ունգարական «Pester Lloyd» լրագրից հաւատացած է որ Աւստրո-Ունգարիան կը մերժի Ռուսաստանի կամ Գերմանիայի առաջարկութիւնը ապաստանի իրաւունքը սահմանափակելու համար: Եթէ մինչև անգամ կարելի լինէր ընդունել վիզիտատի առաջարկութիւնը քաղաքական յանցարարների ապաստանի իրաւունքը սահմանափակելու մասին, ապա մեծ ունգարական թերթը, նրա ընդունելը ուրիշ բան չէր լինի, եթէ ոչ Ռուսաստանին ցոյց տուած ծառայութիւն, այնպիսի պետութեան, աւելացնում է «Pester Lloyd», որի հետ համերաշխութիւնը հնարաւոր է միմիայն անսահման իշխանութեան և բռնութեան հարցերի մէջ:

—Կ. Պօլսի «Ճէրմէի» Համալսարան լրագրից տաւած է: «Կը թիւ թէ քարունք մօտենալուն համար Պարսկաստանի քրեւորները դարձեալ կը խրախ: Թէն մեզ չը վերաբերիք առաջին առնուլ այդ ապստամբութեան, որ ապագային մէջ կընայ քաղաքական կենսոյց պատճառ լինել, սակայն մեր պարտքն է արգելաւ մեր քրեւորներ, որ Պարսկաստանի քրեւորաց հետ միասնորոգ գործը չը մեծցնեն: Մանաւանդ թէ հայք ալ իրենց դիտումներն յառաջ տանելու կաշխատին, և ռուսաստան լրագրից ժողովուրդը քրեւորներն բոլորովին զոյնեցնելու համար սոցա վիճակին ու պատմութեան վրա այլ ընդ այլոց հրատարակութիւններ կանեն: Իսկ ռուս կառավարութիւնն հայոց վրա առկա խտուրթիւնները չը բանեցնելով, կաշխատի առ ինքն ձգել գիտաւ և հաշտ ապօր կը նայի ռուսան և արձեւորիք ու փաճառականութեան մէջ նոցա յառաջդիմութիւններուն: Հայք աւ տեսնելով որ իրենց մէջ Լորիս-Մելիքովի պէս մարդիկ կենն, կը խաբւին Ռուսիայ քաղաքականութեան:

ՄԵՇԱԿԻ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՄԻ ԶԱՐԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆՆԵՐ

1,05000,	6	ապրիլի:	Մերից հաղորդում են, որ թիւրքիսիների 200 առաջնորդներ երէկ խորհուրդ են ունեցել: Վճռված է՝ չը յարձակվել Պարսկաստանի և Ռուսաստանի վրա և թշնամական գործողութիւններից հեռու մնալ:
Ս. Պետերբուրգ,	3	ապրիլի:	Պետական բանկի 5% տոմսերը առաջին շրջանի արժէք 97 ռ., երկրորդ 94 ռ., երրորդ 94 ռ. 50 կ., չորրորդ 93 ռ. 75 կ., ներքին 50% առաջին փոխառութեան տոմսեր արժէք 223 ռ. 50 կ., երկրորդ 216 ռ. 50 կ., արեւելեան առաջին փոխառութեան տոմսեր արժէք 92 ռ. 75 կ., երկրորդ 92 ռ. 75 կ., երրորդ 93 ռ., ոսկի 7 ռ. 84 կ.: Ռուսաց 1 ռուբլի օնցոնի վրա արժէք 24,69 պէն, ռուսաց 100 ռ. Համբուրգի վրա 211 մարկ 10 պֆ., Փարիզի վրա 261 ֆրանկ 10 սանտիմ: Բոլսայի արքամարդութիւնը ամուր է:

Խմբագիր—Տրատարակող ԳԻՐԻՈՐ ԱՐԹՐՈՒՆԵՐ

